

POGLAVLJE 2

PROBLEM NEUSPEHA TRŽIŠTA U SRBIJI PRILIKOM TRANZICIJE NA TRŽIŠNU PRIVREDU

Mrđan M. Mlađan¹
Dušan Z. Marković²

Apstrakt

Sa završetkom Hladnog rata zajednička karakteristika država Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza postaje težnja za prelaskom sa planske na tržišnu privredu. Proklamovani cilj ovih promena je bio izgradnja pravednijeg ekonomskog sistema i dostizanje materijalnog blagostanja. Nasuprot tome, promene su u mnogim zemljama donele i niz negativnih pojava kao što su porast korupcije, ekonomsko propadanje i demografski sunovrat. Ovaj rad koristi analitičke alate neoklasične ekonomije da objasni neke od problema srpskog tranzicionog društva. Njegova osnovna teza je da mnogi među tim problemima zapravo predstavljaju neuspehe tržišta da sama dovedu do efikasnih ishoda, dok je sam pojam efikasnosti relativna kategorija koja zavisi od sistema vrednosti u društvu. Zbog toga je u takvim slučajevima državna intervencija sasvim opravdana upravo da bi omogućila potpuno korišćenje prednosti tržišne privrede.

Ključne reči: tržišna privreda, tranzicija, Srbija, efikasna raspodela, neuspeh tržišta, državna intervencija

UVOD

Posle pada Berlinskog zida 1989. godine započet je niz političkih i ekonomskih promena u državama Istočne Evrope i Sovjetskom Savezu. Usled navedenih promena nastao je novi poslovni ambijent koji je ove zemlje povezo sa tržišnim

¹ Prof. Mrđan M. Mlađan, PhD, Assistant Professor of Financial Economics, EBS Business School, Wiesbaden, mrdjan.mladjan@ebs.edu

² dr Dušan Z. Marković, docent, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, dusanm@ekof.bg.ac.rs

ekonomijama u multidimenzionalnu mrežu socijalnih, političkih, kulturnih i ekonomskih odnosa (Randelović, Gligorić i Marković, 2009). Dok je zajednički imenitelj ovih promena bio zamena elemenata planske privrede tržišnom, svaka nacionalna tranzicija se odlikovala i posebnim karakteristikama. Reč je o kompleksu promena u ekonomskom sistemu i politici čiji je cilj da se postigne veća efikasnost privrede, odnosno uspostavi efikasnija struktura u odnosu na prethodno stanje (Cerović, 2004, str. 11). Trebalo je da promene dovedu do prelazaka na pravedniji sistem koji bi doneo političke i ekonomske slobode, kao i materijalno blagostanje. Nema sumnje da su pojedini aspekti tog cilja u nekim od država i postignuti. Ipak, proces tranzicije su često pratili rast korupcije (Rakita i Marković, 2013a), kriminalizacija društva, kao i urušavanje lične i državne bezbednosti. Šta više, tranzicione recesije su, kako po trajanju (prosek 3,6 godina) tako i po dubini (prosek 33,6 procenata pada bruto društvenog proizvoda) (Fischer, Sahay, and Vegh, 1996), bile verna slika Velike depresije u SAD (Mladjan, 2011), dok su u nekim zemljama bile i duže i dublje.

Svrha ovog rada nije da ospori opravdanost prelaska na tržišnu privredu. Prednosti tržišne u odnosu na plansku privredu su višestruke. Ona istovremeno daje ekonomske slobode pojedincu i rasterećuje kako državu, tako i građane koji je finansiraju, od brige za raspodelu dobara, prepuštajući je tržištu. Ostavljajući uređenje mnogih odnosa samome društvu, bez državnog intervencionizma, ona čini takvo društvo otpornijim. Naime, društveni odnosi u kojima ne učestvuje država kroz svoje institucije su održivi čak i kada državne institucije oslabe, dok društva u kojima je država prethodno duboko prodrla u društvene odnose mogu da dožive urušavanje morala ako te institucije oslabe. Iako je istina da tržišna privreda može da dovede do raspodele dobara koje se može smatrati nepravednijom, država i u njoj može da, oporezivanjem i preraspodelom dobara, takvu nepravdu makar ublaži ako ne i ispravi, kao što je i slučaj u državama Zapadne Evrope kod kojih je visoko razvijena socijalna funkcija.

Umesto svega navedenog, svrha ovog rada je da pre svega ukaže na moguće uzroke kriminalizacije društva, osiromašenja, rasta nejednakosti, neispravljanja starih i činjenja novih nepravdi, demografskog sunovrata, kao i opadanja lične i državne bezbednosti u srpskom tranzicionom društvu. Željeni doprinos ovog rada je dakle da nam pomogne da bolje razumemo procese kroz koje smo prošli, ne bismo li iz njih izvukli odgovarajuće pouke, te učinili da ekonomske i političke promene koje stoje pred nama učine da živimo u razvijenijem i pravednijem društvu.

Skup analitičkih alata koji stoji iza naše kritike tranzicije u Srbiji pripada neoklasičnoj ekonomiji, dakle onom pogledu na ekonomiju koji dominira u savremenim svetskim naučnim i obrazovnim institucijama u državama tržišnih privreda. Naša je osnovna teza da je prilikom tranzicije u Srbiji ignorisan niz neuspeha tržišta koji dovode do neefikasne raspodele dobara i faktora proizvodnje, a društvo čine i nepravednijim i siromašnijim. Naime, težeći da nas udalje od slabosti planske privrede, političke elite u Srbiji nisu poklonile dužnu pažnju faktorima koji dovode do neuspeha tržišta³, kao ni činjenici da su intervencije radi uklanjanja takvih faktora sasvim legitimna dejstva države u tržišnoj privredi. Savršena konkurencija na tržištima je dakle preduslov da tržišna raspodela dovede do efikasnih ishoda. Da su tokom tranzicije problemi neuspeha tržišta postali veoma izraženi i nije iznenađujuće. Naime, tek tokom same tranzicije su političke i ekonomske elite naše zemlje dobile priliku da dublje spoznaju tržišnu privredu, kako njene vrline tako i njene slabosti. Sada, kada smo se sa slabostima tržišne privrede dovoljno dugo susretali opitno, a ne samo teorijski, valjalo bi da te slabosti sagledamo pa zatim i otklonimo, upravo zato da bismo u budućnosti u punoj meri iskoristili prednosti tržišne privrede. Naime, u onoj meri u kojoj tranzicione privrede nisu razvile institucije koje bi delovale u slučaju neuspeha tržišta, prednosti tržišne privredesu ostale neiskorišćene, što se između ostalog odrazilo i na priliv domaćih i strani h investicija (Rakita, Azdejković i Marković, 2012).

Ostatak ovog rada je ustrojen na sledeći način. Iduće poglavlje objašnjava pojam efikasne raspodele u neoklasičnoj ekonomiji, njegov značaj za fundamentalne teoreme ekonomike blagostanja, zavisnost pojma efikasnosti od sistema vrednosti, kao i razloge za neuspehe tržišta i probleme do kojih oni dovode. Poglavlje za njim opisuje neke od problema srpskog tranzicionog društva kao manifestacije neuspeha tržišta. Poslednje poglavlje iznosi naš zaključak o neophodnoj državnoj intervenciji kada nije postignuta puna efikasnost tržišta.

POJAM EFIKASNE RASPODELE I PROBLEM NEUSPEHA TRŽIŠTA

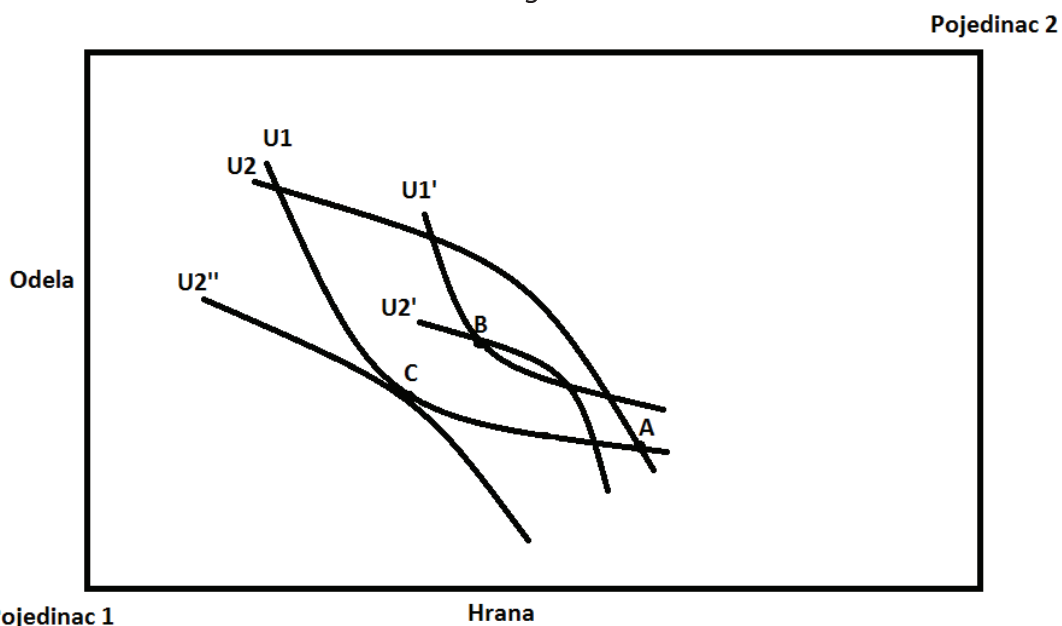
Svako društvo ima i svoj ekonomski sistem – sistem proizvodnje, raspodele resursa, dobara i usluga, koji uključuje i različite institucije, kako državne tako i privatne, kao i procese odlučivanja. Ekonomski sistem predstavlja mrežu formalnih i neformalnih institucija, što se odražava na transakcione i troškove pribavljanja informacija, kao i stepen rizika (Marković, Rakita i Filipović, 2015). Sa

³ Neuspeh tržišta (engleski: market failure).

naše tačke gledišta, a koristeći pojam Pareto efikasnosti iz neoklasične ekonomije, kvalitetan ekonomski sistem bi trebalo da dovede do dva ishoda. Pre svega, do raspodele resursa (za proizvodnju) i dobara (za potrošnju) koja je efikasna. Zatim, u mnoštvu raspodela koje su efikasne, do one koju dato društvo smatra za ispravniju odnosno pravedniju.

Zašto je važno da raspodela bude Pareto efikasna⁴ (Pindyck i Rubinfeld, 2001, str. 567)? Zato što neefikasna raspodela znači da bi, koristeći dostupne resurse odnosno dobra, bilo moguće uvećati nečije blagostanje bez smanjenja blagostanja bilo koga drugoga. Zato su neefikasne raspodele neophodno neoptimalne za jedno društvo, jer bi prelaskom na efikasnu raspodelu bilo moguće barem nekoga učiniti srećnijim pri tom nikoga ne oštetivši.

Grafikon 1. Ilustracija koncepta Pareto efikasnosti korišćenjem Edžvortovog diagrama

Izvor: Autorski originalni prikaz.

Da bismo ilustrovali koncept Pareto efikasnosti poslužićemo se Edžvortovim⁵ diagramom prikazanim na grafikonu 1. Svaka tačka unutar diagrama odgovara jednoj od raspodela ukupno dostupnih količina odela i hrane između dva pojedinca. Za početak, razmotrimo tačku A, koja leži na preseku kriva indiferentnosti U1 (koja objedinjuje sve tačke sa nekim jednakim nivoom

⁴ Od sada ćemo sažetije govoriti samo o efikasnosti, podrazumevajući Pareto efikasnost.

⁵ Francis Ysidro Edgeworth (1845–1926).

korisnosti⁶, U_1 , prvog pojedinca) i U_2 (koja objedinjuje sve tačke sa nekim jednakim nivoom korisnosti, U_2 , drugog pojedinca). Raspodela koja odgovara tački A je neefikasna, jer bi se prelaskom na tačku B, ili bilo koju drugu tačku unutar prostora koji uokviravaju krive U_1 i U_2 , došlo do raspodele gde bi oba pojedinca dostigla viši nivo korisnosti (jer je $U_1' > U_1$ i $U_2' > U_2$). Na sličan način možemo zaključiti da je i tačka B neefikasna. Raspodele A i B su dakle neophodno neoptimalne za društvo koje bi činila ova dva pojedinca, jer postoje raspodele kojima bi oba pojedinca dostigla viši nivo korisnosti. Za razliku od tačaka A i B, tačka C odgovara jednoj od efikasnih raspodela. Ona predstavlja tačku u kojoj je kriva indiferentnosti U_1 (koja odgovara prvom pojedincu) tangenta krivi indiferentnosti U_2'' (koja odgovara drugom pojedincu). Naime, bilo koji veći nivo korisnosti za prvog pojedinca bi odgovarao nekoj njegovoj krivi indiferentnosti koja je udaljenija od koordinatnog početka prvog pojedinca (donjeg levog ugla diagrama) u odnosu na krivu U_1 . Kriva indiferentnosti drugog pojedinca koja bi imala makar jednu zajedničku tačku sa gore pomenutom krivom prvog pojedinca bi dakle morala da bude bliža koordinatnom početku drugog pojedinca (gornjem desnom uglu diagrama) od krive U_2'' , odnosno odgovarala bi nižem nivou korisnosti. Možemo dakle zaključiti da je, uzimajući tačku C kao polazište, jedini način da se uveća blagostanje prvog pojedinca smanjenje blagostanja drugog pojedinca, kao i obrnuto. Zato je raspodela koja odgovara tački C efikasna.

Sada kada nam je jasnije kako značenje tako i značaj efikasnosti date raspodele, ostaje da razmotrimo kako je doći. Do nje se može doći na više načina: kako centralnim planiranjem tako, u nekim slučajevima, i trgovinom na tržištu. U slučajevima kada se može doći do efikasne raspodele trgovinom na tržištu, to je lakši put od korišćenja državne intervencije. Naime, dok tržišno rešenje zahteva da svaki pojedinac samo zna tržišne cene i sopstvene preference, državna intervencija zahteva poznavanje preferenci svakog pojedinca u društvu. Srećom, prva fundamentalna teorema ekonomike blagostanja (Pindyck i Rubinfeld, 2001, str. 574) tvrdi da je svaka raspodela koja nastaje kao rezultat trgovine na tržištu na kojem vlada svršena konkurencija efikasna. To nam u velikoj meri olakšava zadatak jer, u slučaju da na tržištima vlada savršena konkurencija, dovoljno je dopustiti slobodnu trgovinu među poslodavcima i radnicima, kupcima i prodavcima, unutar države i među nacijama, i doći ćemo do raspodele koja je efikasna bez bilo kakve državne intervencije. Zato se jedna od prednosti tržišne privrede upravo i ogleda u njenoj sposobnosti da na lakši način i potpunije – dakle

⁶ Kriva indiferentnosti, odnosno kriva sa jednakim nivoom korisnosti (engleski: indifference curve).

bez potrebe da država poznaje preference svakog pojedinca, što je u praksi i nemoguće – dovede do efikasne raspodele.

Neuspesi tržišta

Tržišna privreda će dakle dovesti do efikasne raspodele bez državne intervencije samo ako na svim tržištima vlada savršena konkurencija. Na žalost, na mnogim tržištima ne vlada savršena konkurencija, te stoga ona ne uspevaju da dovedu do efikasne raspodele. Postoje četiri vrste takva neuspeha tržišta (Pindyck i Rubinfeld, 2001, str. 591): tržišna moć, nepotpune informacije, eksternalije i javna dobra.

Tržišna moć

Kada ih je malo, bilo kupci bilo prodavci mogu da utiču na formiranje cene na tržištu. Na primer, proizvođač koji nastupa kao monopolista će odlučiti da proizvodi tako da marginalni prihod (a ne cena) bude jednak marginalnom trošku što će dovesti do prodaje manje dobara po većoj ceni nego na tržištu sa savršenom konkurencijom. Proizvodni resursi koji na taj način budu oslobođeni će biti iskorišćeni u proizvodnji nekih drugih dobara, pa će doći do premale proizvodnje jednog, a prevelike proizvodnje drugih dobara. Državna intervencija koja bi na takvom tržištu svela cenu na marginalni trošak bi dovela do efikasnog ishoda.

Nepotpune informacije

Kada informacije o stvarnoj ceni ili kvalitetu proizvoda nisu dostupne kupcima, proizvođači imaju razloga da proizvode previše nekih a premalo drugih proizvoda. Na primer, ljudi bi možda kupovali manje vijetnamskog soma (pangasijusa) kada bi znali da (po kvalitetu) to nije domaći som. Regulisanje i kontrola kvaliteta, i zahtevanje da se kupcu daju na uvid sve važne informacije o proizvodu, su tip državne intervencije koji može da dovede do ponovnog uspostavljanja efikasnog ishoda.

Eksternalije

Do eksternalija dolazi kada kupovina ili proizvodnja nekog dobra imaju efekte koji nisu verodostojno odslikani u njegovoj tržišnoj ceni. Na primer, cena meda ne uzima u obzir korist koju pčele čine oprašujući voće. Da je cena meda veća, ili da je proizvodnja meda subvencionisana, med bi se više proizvodio i to bi povećalo i

proizvodnju voća. Internalizacija eksternalija, gde onaj koji čini drugome štetu biva kažnjen a onaj koji čini drugome korist biva za to nagrađen, je vrsta intervencije koja iznova uspostavlja efikasnu raspodelu.

Javna dobra

Dobra čije je korišćenje teško naplatiti (tj. odlikuje ih neisključivost), a mogu se jeftino obezbediti velikom broju ljudi (tj. odlikuje ih i nekonkurentnost) nazivaju se javnim dobrima. Na primer, stotine ljudi više neće smetati onima koji su na ulici bili pre njih da koriste javno osvetljenje. Istovremeno, kada se lampe jednom postave na ulice, ne mogu se sprečiti prolaznici koji nisu platili za osvetljenje da koriste njihovu svetlost. Zato bez neke vrste intervencije ili koordinacije, snabdevanja javnim dobrima ne bi ni bilo. Država koja bi organizovala snabdevanje javnim dobrima bi ispravila ovaj neuspeh tržišta i dovela do efikasne raspodele.

Imajući dakle u vidu da gore navedeni neuspesi tržišta dovode do neefikasnih raspodela, a da su neefikasne raspodele neophodno neoptimalne za jedno društvo, državne intervencije usmerene ka ispravljanju neuspeha tržišta imaju snažno teorijsko opravdanje.

Izbor željenog među različitim efikasnim ishodima

Efikasnost ishoda je jedan od kriterijuma za davanje suda o kvalitetu ekonomskog sistema, ali nije i jedini. Drugi je pravednost ishoda do kojih dati sistem dovodi. Uzmimo za primer razmenu između dva pojedinca, od kojih jedan ima dva odela, a drugi deset porcija hrane, dok su obojici potrebni i odeća i hrana. Kvalitetan ekonomski sistem će im omogućiti razmenu koja će dovesti do efikasnog ishoda od koje će biti bolje obojici, recimo tako što će, po dogovoru, razmeniti jedno odelo i nekoliko porcija hrane. Razmotrimo sada slučaj u kojem jedan od pojedinaca ima oba odela i deset porcija hrane, a drugi nema ništa. Na grafikonu 1, to bi odgovaralo raspodeli u gornjem desnom uglu. Ako prvome nije stalo do drugoga, neće biti moguće bilo šta od njega preneti drugome, a da se on ne oseti oštećenim. Zato je i takva raspodela efikasna, iako bi u mnogim društvima rekli da nije pravedna. Kvalitetan ekonomski sistem će zato češće dovoditi do pravednijih ishoda, bilo kroz tako ustrojene tržišne institucije, bilo kroz neku vrstu preraspodele. Takva preraspodela bi mogla da bude indirektna, na primer gde bi veći porezi koje bi plaćali bogati bili korišćeni za školovanje siromašnih, ne bi li im se tako omogućio bolje plaćen posao u budućnosti, ili direktna, gde bi država jednostavno uzimala novac od bogatih a davala siromašnima.

U slučaju da bi preraspodela dovela do prelaska sa nepravedne raspodele koja je efikasna na pravedniju ali neefikasnu raspodelu, rešavanje jednog problema bi stvorilo drugi. Srećom, druga fundamentalna teorija ekonomike blagostanja (Pindyck i Rubinfeld, 2001, str. 577) nam govori da bilo koja efikasna raspodela može da se dobije kao rezultat trgovine na tržištu na kojem vlada savršena konkurencija, ako se za polazište odabere neka odgovarajuća raspodela dobara. Uslov je da su preference pojedinaca konveksne⁷. Dakle, preraspodela neće dovesti do neefikasnosti, ako na tržištima vlada savršena konkurencija, što je razlog više da se isprave neuspesi tržišta.

Važno je još istaći da samo pitanje šta je pravedno zavisi od sistema vrednosti. Zato će se društva sa različitim sistemima vrednosti opredeljavati za ekonomske sisteme koji se razlikuju po preraspodeli koju vrše, odnosno po tome da li je vrše, na koji način i u kojoj meri.

Zavisnost samog pojma efikasnosti od sistema vrednosti

Značaj sistema vrednosti za određivanje pravednije preraspodele je opšte poznat, i u standardnim udžbenicima mikroekonomije naglašen. To, sa druge strane, nije slučaj sa značajem sistema vrednosti za sam pojam efikasnosti. S obzirom na to da problemi neuspeha tržišta, koji se nalaze u centru naše pažnje u ovom radu, odgovaraju raspodelama koje nisu efikasne, smatramo neophodnim da ukažemo i na vezu između sistema vrednosti i samog pojma efikasnosti. Naime, o tome da li

⁷ Preference su konveksne ako za svaka tri skupa dobara \mathbf{x} , \mathbf{y} , i \mathbf{z} , koji su elementi seta potrošnje \mathbf{X} (t.j. za sve $\mathbf{x}, \mathbf{y}, \mathbf{z} \in \mathbf{X}$), gde je \mathbf{y} barem podjednako dobro kao \mathbf{x} , i \mathbf{z} je barem podjednako dobro kao \mathbf{x} (t.j. $\mathbf{y} \succcurlyeq \mathbf{x}$ i $\mathbf{z} \succcurlyeq \mathbf{x}$), i za svako $\theta \in [0,1]$, važi da je $\theta\mathbf{y} + (1-\theta)\mathbf{z} \succcurlyeq \mathbf{x}$. Konveksne preference odgovaraju konveksnim krivama indiferentnosti, kao što su krive prikazane na grafikonu 1. Intuicija konveksnosti je u principu zasićenja: što više jednog dobra imamo, to smo spremni da se za dodatnu jedinicu tog dobra odrekemo sve manje količine drugog dobra. Recimo, što više odela imamo, to smo voljni da se odrekemo sve manje hrane da bismo stekli još jedno odelo, i obrnuto. Naime, što više nečega imamo, to ga manje cenimo. Drugim rečima, kod konveksnih preferenci suočavamo se sa opadanjem marginalne stope supstitucije tokom kretanja niz krivu indiferentnosti. Na našem primeru, za funkciju korisnosti koja zavisi od količine odela \mathbf{O} i hrane \mathbf{H} , $\mathbf{U}(\mathbf{O}, \mathbf{H})$, marginalna stopa supstitucije odela \mathbf{O} za hranu \mathbf{H} jednaka je $\mathbf{MRS}_{\mathbf{O}, \mathbf{H}} = \mathbf{MU}_{\mathbf{O}}(\mathbf{O}, \mathbf{H}) / \mathbf{MU}_{\mathbf{H}}(\mathbf{O}, \mathbf{H})$, gde su $\mathbf{MU}_{\mathbf{O}}$ odnosno $\mathbf{MU}_{\mathbf{H}}$ prvi parcijalni izvodi funkcije korisnosti u odnosu na odela, \mathbf{O} , odnosno hranu, \mathbf{H} (Pindyck i Rubinfeld, 2001, str. 69; Mas-Colell, Whinston i Green, 1995, str. 551).

je neki ishod efikasan, se po našem mišljenju, može govoriti samo u okviru određenog sistema vrednosti. Tačnije, onog sistema vrednosti koji je istovremeno sadržan u preferencama pojedinaca koji trguju na tržištu. Da bismo opisali datu zavisnost, poslužićemo se sledećim primerom.

Razmotrimo dve zemlje među kojima nema trgovine, a u svakoj od kojih se proizvode i hrana i oružje. Ako se dve vlade dogovore da dozvole slobodnu trgovinu među svojim stanovnicima, ona bi mogla da dovede do toga da se u jednoj od zemalja proizvodi pre svega hrana, a u drugoj pre svega oružje. Na prvi pogled bismo mogli reći da je takav ishod efikasan. Naime, znamo da specijalizacija u proizvodnji onoga dobra u kojem zemlja ima komparativnu prednost omogućava potrošnju desno od budžetskog ograničenja za slučaj samodovoljnosti, odnosno potrošnju na višem nivou korisnosti (Salvatore, 1998, str. 5). Ipak, postavlja se pitanje da li su, kupujući oružje od svojih suseda, stanovnici zemlje koja se specijalizovala u proizvodnji hrane bili svesni činjenice da bi na taj način mogli da učine svoju zemlju ranjivijom u slučaju rata. Naime, ako budu napadnuti od istog suseda sa kojim su trgovali, ili nekog njegovog saveznika, nije verovatno da bi taj sused bio i dalje voljan da im prodaje oružje, što bi ugrozilo njihovu sposobnost da se odbrane. Da bismo opisani ishod koji uključuje specijalizaciju, okarakterisali kao neuspeh tržišta izazvan nepotpunim informacijama, neophodno je da je sposobnost da se odbrani zemlja u slučaju rata vrednost do koje je datom društvu stalo. Recimo da je to izvedena vrednost, koja potiče od vrednosti čuvanja nacionalnog identiteta, koji bi bio ugrožen stranom vlašću. Sa druge strane, u slučaju da društvo ima takve vrednosti da ne drži do nacionalnog identiteta, gore pomenuta specijalizacija u proizvodnji bi mogla i da ne predstavlja neuspeh tržišta. Razmotrimo na kraju i pitanje materijalnog blagostanja stanovništva, do koga je društvu verovatno stalo. U slučaju da izgubljeni rat i strana vlast koja bi sledila ugrožavaju materijalno blagostanje, specijalizacija predstavlja neuspeh tržišta. U slučaju da strana vlast ne ugrožava materijalno blagostanje, specijalizacija je efikasan ishod. Iz našeg primera možemo dakle izvući dva zaključka u vezi sa tim šta se ima smatrati za efikasan ishod. Prvo, pitanje efikasnosti je donekle pitanje sistema vrednosti (na primer, da li je društvu stalo do nacionalnog identiteta). Drugo, pitanje efikasnosti je donekle pitanje mišljenja o tome šta određene akcije mogu doneti u budućnosti, uzimajući u obzir sve trenutno dostupne informacije (na primer, da li se može očekivati da strana vlast ugrozi, održi ili poboljša materijalno blagostanje stanovništva u okupiranoj zemlji).

NEKI PROBLEMI SRPSKOG TRANZICIONOG DRUŠTVA KAO NEUSPESI TRŽIŠTA

Do sada smo pripremali analitički alat kojim ćemo analizirati nekoliko problema srpske tranzicije. Objasnili smo pojam efikasnosti i značaj toga da ekonomski sistem dovodi do efikasnih ishoda, razmotrili zavisnost efikasnosti ishoda od sistema vrednosti, upoznali se sa vrstama neuspeha tržišta koji sprečavaju dostizanje efikasnih ishoda, i opravdali državnu intervenciju nasuprot neuspeha tržišta. Problemi koje ćemo razmotriti su sledeći: neophodnost vremena za formiranje tržišta vrednim privrednim subjektima, državno vlasništvo kao način da se suzbije tržišna moć, kao i neke pozitivne i negativne eksternalije u društvima u tranziciji.

Neophodnost vremena za formiranje kvalitetnih korporativnih tržišta

Vera u prednost tržišne u odnosu na plansku privredu je bila pokretač masovnih privatizacija širom zemalja Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza. Neretko je plan bio da tranzicija bude ne samo potpuna već i brza (Sachs, 1994), uprkos nepostojanju tržišnih institucija, specijalizovanih posrednika i teškoće u primeni ugovora (Khanna i Palepu, 1997). Jaka ideološka motivacija da se krene u privatizaciju na žalost nije računala sa dve činjenice: da je za uspeh same privatizacije potrebno postojanje kvalitetnih korporativnih tržišta, što podrazumeva i postojanje dovoljnog broja platno sposobnih kupaca koji su do novca došli legalnim putem, kao i da legitimnost prelaska zavisi i od toga kako sam proces štiti dobrobit celokupnog stanovništva. Naime, zemlje Istočne Evrope i i Sovjetski Savez su se odlikovale manjom imovinskom nejednakošću od drugih svetskih regiona (Milanović, 2002). Ilustrovaćemo to sledećim poređenjem: radnik u proizvodnji bi imao stan, lošiji domaći automobil i roditeljsku kuću na selu, a rukovodilac iste firme, stan, nešto bolji domaći automobil i vikendicu na moru. Kako se onda može očekivati da neko ko je u takvoj zemlji došao do novca na zakonit način bude u stanju da kupi firmu čija se vrednost meri čak i milionima, a kamoli stotinama miliona dolara? Brza prodaja vrednih firmi je zato dovela do cvetanja korupcije i drugih vrsta kriminala. Kao rezultat tog procesa, često nekompetentni pojedinci su se dokopali vrednih proizvodnih resursa za malu cenu, neretko našavši isplativijim da firmu ili njenu imovinu preprodaju bez ulaganja u njenu proizvodnu moć. Protok vremena im je dakle doneo ograničenu materijalnu dobit, privredi propadanje, a društvu kriminalizaciju.

Takav prelazak na tržišnu privredu je, sa stanovišta celog društva, bio još i nelegitiman iz sledećih razloga. Brza prodaja čini trenutnu ponudu velikom u odnosu na istovremenu potražnju, i tako obara prodajnu cenu ponuđenih preduzeća, smanjujući prihod iz kojeg bi država mogla da, makar kroz različite usluge, kompenzuje građane čijim je radom najveći broj privatizovanih firmi i izgrađen posle Drugog svetskog rata. Istovremeno, vraćanje imovine, ili odgovarajuća kompenzacija, naslednicima onih čiju je imovinu komunistička vlast iz ideoloških razloga oduzela posle Drugog svetskog rata nije uzeto za prioritet u procesu privatizacije.

Državno vlasništvo kao način da se suzbije tržišna moć

Tokom tranzicije sa planske na tržišnu privredu, državno vlasništvo u preduzećima je predmet oštre kritike. Na primer, jedan od kriterijuma za odabir projekata Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD) je da li će projekat dovesti do povećanja privatnog vlasništva kroz privatizaciju, ili do nove proizvodnje dobara ili pružanja usluga kroz privatni sektor (EBRD, 2016). Naročito su na udaru velika javna preduzeća, koja zbog svoje veličine naročito privlače pažnju. Kritičari državnog vlasništva ističu da isto dovodi do nepotizma i korupcije, te da profit javnih preduzeća nije odgovarajući način da se puni budžet. Pored toga naglašava se da je broj zaposlenih u javnim preduzećima osetno iznad optimuma, što se dokazuje podatkom da nakon prelaska u privatno vlasništvo kod ovih kompanija pada broj zaposlenih i raste produktivnost (Rakita i Marković, 2013b). Jedan od kontraargumenata koji se ističe je da prisustvo stranih kompanija dovodi do efekata „istiskivanja“ odnosno da strane kompanije domaćim otežavaju pristup domaćem tržištu i izvorima finansiranja (Mišun i Tomšk, 2002). Na primer u kampanji protiv prodaje Telekoma čulo se da su pojedina javna preduzeća toliko velika da se ne bi mogao naći domaći kupac, dok bi strani kupac doveo i strane dobavljače koji bi preuzeli poslove od domaćih dobavljača, stvorivši jednu vrstu negativne eksternalije (Vujić et al., 2010).

Mi bismo izneli još i sledeća dva argumenta u korist državnog vlasništva nad pojedinim preduzećima. Prvo, može se očekivati da strani vlasnici budu manje spremni da doniraju projekte od značaja za nacionalnu kulturu zato što istu ne osećaju kao svoju. Ovo ne bi mogao da bude argument u prilog trajnog državnog vlasništva nad pojedinim preduzećima, jer se projekti od značaja za nacionalnu kulturu mogu finansirati i na druge načine. Ipak, pitanje alternativnog finansiranja takvih projekata je nešto što treba rešiti pre prodaje državnih preduzeća. Drugo, državno vlasništvo nad pojedinim preduzećima, ali u ovom slučaju trajno, se može koristiti kao način da se ispravi neuspeh onih tržišta gde neophodno dolazi do

projavljivanja tržišne moći pojedinih preduzeća. Razmotrimo dve podvrste ovog problema.

U prvom slučaju, imamo prirodne monopole, dakle preduzeća u sektorima gde je trošak proizvodnje dobra ili pružanja usluge po jedinici niži ako ga vrši jedna firma (Viscusi, Vernon i Harrington, 2000, str. 337). To je pre svega slučaj sa dobrima ili uslugama gde je fiksni trošak izuzetno visok te čini veliki deo ukupnog troška proizvodnje, što će češće biti slučaj ako je nacionalno tržište malo. Kao primer za to se može uzeti železnička pruga. Svakako da bi pravljene više paralelnih pruga koje bi bile u vlasništvu različitih firmi poskupelo trošak prevoza, jer bi manji broj vozova trebalo da plati za izgradnju i održavanje jedne pruge. Iako proizvodnja manje košta ako je na tržištu samo jedna firma ona će se, ako želi da maksimizuje profit, ponašati kao monopolista što će značiti neuspeh tržišta. Ovaj se problem može rešiti na dva načina. Država bi mogla da odobri osnivanje datog preduzeća u privatnom vlasništvu, odnosno da ga proda, i da zadrži ulogu u određivanju cena i kvaliteta. Drugi je način da država preuzme ovu firmu, odnosno da ostane njen vlasnik, i da određivanjem cene ne nastupi kao monopolista, već da cenom samo pokrije marginalni trošak i eventualno obezbedi dovoljno profita za dalja ulaganja. I jedno i drugo rešenje su skopčani sa rizicima pri implementaciji, i empirijsko je pitanje koje bi rešenje bilo bolje. Mi bismo ipak primetili da je, naročito u siromašnoj državi sa ne naročito jakim institucijama, u društvu koje prolazi kroz moralnu krizu, ipak moguće lakše kontrolisati broj i plate zaposlenih, i nivo stručne spremlje, te tako sprečiti makar deo zloupotreba koje se s pravom pripisuju državnom vlasništvu, nego se odupreti težnji ka monopolskom ponašanju privatne firme sa velikom koruptivnom moći.

U drugom slučaju imamo tržišta koja su, iz tehnoloških razloga, dovoljne veličine za svega nekoliko preduzeća, što otvara prostor da koordinacija i saradnja između njih bude gotovo izvesna. Nastupajući sa pozicija tržišne moći ona dakle dovode do tržišne strukture oligopola i neuspeha tržišta (Viscusi, Vernon i Harrington, 2000, str. 101). U Srbiji su kao kritični sektori po ovom pitanju izdvajaju maloprodaja (Stojanović, Stanišić i Veličković, 2010) i bankarski sektor (Lončar i Rajić, 2012). Ovaj se problem može rešiti na dva načina. Država bi mogla da se opredeli samo za privatno vlasništvo u datom sektoru, odnosno da proda svoje preduzeće ili više njih, a da zadrži ulogu u regulisanju cena i kvaliteta. Ovo je model koji najčešće zastupaju pristalice prelaska na tržišnu privredu. Ono što u praksi na žalost ne biva dovoljno naglašeno je da bi regulaciono telo kojem bi bio poveren ovaj zadatak trebalo da ima jasan i glasno proklamovan mandat da kontroliše i suzbija kartelizaciju. Dodatnu teškoću predstavlja tajnost podataka koje takvo državno regulaciono telo prikuplja, štiteći poslovne tajne preduzeća u

datom sektoru. Zbog te tajnosti javnosti može da bude veoma teško da odredi u kojoj meri akteri na regulisanom tržištu zadržavaju tržišnu moć (Visudhiphan, Ilić i Mladjan, 2002), što otežava nezavisnu kritiku. Drugi način za ispravljanje opisanog neuspeha tržišta je da država zadrži vlasništvo u delu preduzeća u datom sektoru. Dok svakako ne bi bilo neophodno da udeo državnih preduzeća u datom sektoru bude većinski, bilo bi potrebno da taj deo bude dovoljno veliki da nivoom kvaliteta ponuđenih dobara i usluga, kao i njihovom cenom, državna preduzeća razbijaju tržišnu moć ostatka datog sektora i pozitivno utiču na kvalitet ponude. Legitimnost državnog vlasništva u sektorima opisanih karakteristika se dovodi u pitanje argumentom da država može da se ograniči na izvore sredstava nezavisne od profita javnih preduzeća. Negativne pojave nepotizma i neproduktivnosti zaposlenih se još navode kao argument protiv takvog državnog vlasništva. Ali, nije zastupljen argument da upravo državnim vlasništvom u delu sličnih sektora može da se ispravi neuspeh datih tržišta izazvan tržišnom moći. Po našem mišljenju, politika državnog vlasništva nad delom sektora gde postoji opasnost od ispoljavanja tržišne moći, ali sa jasno definisanim mandatom državnih preduzeća da sprečavaju kartelizaciju sektora predstavljajući konkurenciju privatnom delu istog kako cenom tako i kvalitetom, može da bude veoma uspešan način ispravljanja neuspeha tržišta. Na žalost, trenutna praksa u nekim od takvih sektora u Srbiji, recimo sektoru mobilne telefonije i interneta, u velikoj meri daje povoda kritičarima državnog vlasništva. S obzirom na visoke cene usluga, kao i veoma agresivne i za našu kulturu nepristojne načine pridobijanja i zadržavanja korisnika, državna firma nastupa kao saučesnik u kartelizaciji, u zamenu za deo profita, umesto da politikom cena i pristojnošću odnosa prema klijentima kroz konkurenciju koju pruža, primora ostale firme u sektoru da je slede.

Neke pozitivne i negativne eksternalije u društvima u tranziciji

Još bismo želeli da ukažemo na to da se niz problema društava u tranziciji može posmatrati kao neuspeh tržišta kao posledica pozitivnih ili negativnih eksternalija. Navešćemo dva takva primera. Naime, pozitivne eksternalije rađanja dece kao i negativne eksternalije rijaliti programa.

Pozitivne eksternalije rađanja dece

Jedna od odlika većine zemalja u tranziciji je izražen pad u broju stanovnika. Važan razlog za taj pad su migracije: u većini slučajeva je deo radno i reproduktivno sposobnog stanovništva tokom tranzicije napustio zemlju, kako zbog pogoršanja ekonomskih prilika tako i zbog smanjenja ograničenja na kretanje radne snage. Naime, tranzicija je bila često skopčana kako sa ukidanjem zabrane napuštanja

zemlje tako i sa uspostavljanjem međunarodnih sporazuma koji kretanje stanovništva omogućavaju (recimo u procesu pristupanja Evropskoj uniji). Drugi deo pada je posledica drastičnog smanjenja rađanja kod stanovništva koje ostaje u zemlji, pada koji se uglavnom vremenski podudara sa početkom prelaska na tržišnu privredu. Dok mehanizmi uzročne veze između ekonomskih i društvenih promena u tranziciji i smanjenja rađanja predstavljaju predmet studija u više naučnih disciplina, za nas je dovoljno da konstatujemo da je opisana demografska promena karakteristika društava u tranziciji. S obzirom da je odluka o rađanju dece na roditeljima, a da posledice njihove odluke oseća i samo društvo u kojem žive, jasno je da ovde može biti reči o nekoj vrsti eksternalija.

Naime, smanjenje rađanja kod stanovništva u Srbiji ima niz negativnih posledica na društvo, od kojih ćemo istaći sledeće. Jedna od takvih posledica je buduće smanjenje radne snage, što ugrožava i blagostanje starijih generacija, čije se penzije isplaćuju od doprinosa sadašnjih radnika. Druga posledica je gubitak dece kao nosioca kako sadašnje tako i buduće tražnje, pa i za onim dobrima i uslugama koja nisu međunarodno razmenjiva. Treća posledica je ugrožavanje opšte bezbednosti, jer starenjem stanovništva država ostaje sa manjim brojem vojno sposobnih, dok se čitave oblasti zemlje prazne. Jedna od mera kojom bi se donekle moglo suprotstaviti opisanoj promeni je prihvat imigrantskog stanovništva. Oni bi naime mogli da zamene radnu snagu koja bi nedostajala u budućnosti. Smatramo da sa ovim rešenjem može da ima barem nekoliko problema. Problemi integracije imigranata značajno različite kulture mogu da dovedu do formiranja niza poddruštava na istoj teritoriji, koja bi mogla da postanu konkurentna ako ne i suprotstavljena. Da tako podeljeno društvo može da doživi veoma tragičan kraj, naročito u politički i ekonomski turbulentnim periodima, sasvim je jasno iz iskustva sa raspadom bivše Jugoslavije. Takođe nije jasno da li bi imigranti sa istom srčanošću kao domaće stanovništvo branili zemlju u slučaju rata. Šta više, to što zemlje u tranziciji, zbog ekonomskih problema, trenutno nisu naročito poželjna destinacija za imigraciju najverovatnije čini nivo obrazovanja imigranata koje mogu privući nižim, a društvenu integraciju još težom. Naseljavanje značajnog broja imigranata se još može i posmatrati sa tačke gledišta političke legitimnosti. Naime, ako je samo postojanje zemlje rezultat truda i žrtava prethodnih generacije koje su zemlju stvorile, odbranile, i svom potomstvu ostavile u nasleđe, i ako imigranti nemaju želju da prihvate i da osnaže date tekovine, onda nije jasno zašto bi trenutni stanovnici neke zemlje deo svoga nasleđa nekome poklonili, a svoj ostatak ugrozili. Imajući dakle u vidu pozitivne eksternalije rađanja dece, kao i teškoće koje su skopčane sa tim da ih imigranti zamene, smatramo da je dužnost države da pronade uspešne načine da podstakne osnivanje i razvoj višedetnih porodica.

Negativne eksternalije rijaliti programa

Dugo vremena oblast medija je smatrana za stratešku granu usled brige za nacionalnu bezbednost. Stoga je u datom periodu dominirao državni uticaj u ovoj oblasti. Poslednjih par decenija sa liberalizacijom ekonomskih odnosa na globalnom nivou dolazi i do postepenog povlačenja države iz ovog sektora. Sektor se prvo otvara za privatne investitore, a zatim i za investitore iz inostranstva što doprinosi njegovoj dinamičnosti i bržem razvoju. Ipak, većina zemalja je ostavila po jednu ili više medijskih kuća u državnom vlasništvu kako bi putem njih uticala na ostvarenje osetljivih političkih, socijalnih i bezbednosnih ciljeva.⁸ Drugi način delovanja države na kretanja u ovoj grani je zakonski okvir koji prvenstveno reguliše komparativni marketing (Rakita, 2009, str. 66), kao i promovisanje pojedinih socijalno osetljivih proizvoda (na primer, alkoholna pića, duvan i slično) i političkih organizacija.

Postavljanje medijskog sektora na dominantno tržišne osnove u Srbiji dovelo je i do nastajanja negativnih eksternalija koje utiču na celokupni ekonomski sistem. Usled zastupljenosti u najgledanijim terminima i agresivnim promotivnim kampanjama, rijaliti programi su stekli veliku popularnost. Visok nivo gledanosti rijaliti programa izaziva pozitivne ekonomske efekte na poslovne rezultate televizijskih stanica na kojima se ovi programi emituju, mobilnih operatera preko kojih se odvija glasanje, novinskih agencija koje prenose dešavanja u ovim emisijama i kompanija koje se u njima oglašavaju. Konačno, koristi ostvaruju učesnici u programu i država po osnovu prikupljenih poreza i doprinosa. Međutim, negativne eksternalije ovog formata zabavnog programa se manifestuju na dva načina. Naime, kroz dodatne troškove za celokupno društvo i kroz neefikasnu raspodelu resursa.

Rijaliti programi svojim sadržajem u pozitivan kontekst stavljaju nasilje, kriminal, promiskuitet i ostale socijalne devijacije. Na ovaj način rijaliti programi na dugoročnoj osnovi podstiču ponašanje stanovništva koje dovodi do rasta troškova za funkcionisanje državnih institucija. Na primer, rast kriminaliteta dovodi do rasta troškova funkcionisanja policijskih službi, tužilaštva, sudstva, kaznionica i socijalnih službi. Pored toga, dodatni troškovi za društvo su vrednost uništene imovine, troškovi zdravstvenih ustanova usled pružanja pomoći žrtvama kriminala, troškovi oštećene i uništene imovine u kriminalnim aktivnostima i konačno izgubljeni

⁸ U Srbiji je to RTS, u Velikoj Britaniji BBC, u Italiji RAI itd. Neke od medijskih kuća u državnom vlasništvu su pored domaćeg stanovništva usmerene i na stanovništvo inostranih zemalja (BBC, Russia Today, DW, Slobodna Evropa, Glas Amerike itd.).

životi. Na ovaj način se troškovi negativnih eksternalija direktno i indirektno prevaljuju na poreske obveznike.

Ništa manje važan nije ni uticaj rijaliti programa na neefikasnu raspodelu resursa. Naime, stanovništvo dobija poruku da učestvovanje u ovom tipu emisija i oponašanje njihovih učesnika predstavlja profitabilniju alternativu nego obrazovanje, rad u državnim institucijama i privatnim kompanijama, ili pokretanje sopstvenog posla. Takođe, kompanijama je usled neotklanjanja negativnih eksternalija, recimo posebnim porezima na taj tip emisija, isplativije da ulažu u rijaliti programe, nego na primer, u obrazovni program.

ZAKLJUČAK

Širom država Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza, tranzicija na tržišnu privredu je bila motivisana željom za izgradnjom pravednijeg ekonomskog sistema koji će doneti i materijalno blagostanje. Nada da će tako i biti se zasnivala na uverenju da će smanjenje državnog vlasništva i intervencionizma omogućiti tržištu da dovede privredu zemlje do granice njenih proizvodnih mogućnosti kao i do efikasne raspodele dobara i usluga. U posledično bogatijem društvu, eventualne socijalne nepravde bi potom uvek mogle da se isprave delimičnom preraspodelom od bogatih ka siromašnima, nalik na iskustvo država Zapadne Evrope. Ono što je stalo na put ovom idealu je problem neuspeha tržišta, dok ga je neiskustvo političkih elita tranzicionih zemalja u suočavanju sa njim učinilo još ozbiljnijim.

U ovom radu objašnjene su sve četiri vrste neuspeha tržišta: tržišna moć, nepotpune informacije, eksternalije i javna dobra. Dok je poznato da izbor željenog efikasnog ishoda, do kojeg se dolazi preraspodelom bogatstva koju vrši država sa socijalnom funkcijom, zavisi od sistema vrednosti institucija te države, ukazano je na to da i sam pojam efikasnosti nekog ishoda zavisi od sistema vrednosti učesnika na tržištu. Objasnivši odnos između sistema vrednosti i pojma efikasnosti, jednog od osnovnih pojmova neoklasične ekonomije, niz problema srpskog tranzicionog društva su predstavljeni kao primeri neuspeha tržišta. Naime, ukazano je na neophodnost vremena za formiranje kvalitetnih korporativnih tržišta, obrazložena je mogućnost korišćenja državnog vlasništva nad preduzećima za suzbijanje tržišne moći u sektorima sklonim kartelizaciji, dok su neke demografske i medijske promene karakteristične za tranziciju predstavljene kao primeri eksternalija. Svrha navedene liste tržišnih neuspeha nije da bude iscrpna, ona je daleko od toga, već da ilustruje na koji se način deo osnovnog alata neoklasične ekonomije može koristiti za analizu kako ekonomskih tako i

društvenih problema zemalja u tranziciji. U domenu ovog rada se ne nalazi da detaljno razradi načine za državnu intervenciju koji bi navedene neuspehe tržišta ispravili. Ipak, s obzirom da on opisuje neke tranzicione fenomene kao neuspehe tržišta, on se svakako može i treba koristiti da državnu intervenciju nasuprot takvih neuspeha opravda, a sve sa ciljem potpunog korišćenja prednosti tržišne privrede.

LITERATURA

- [1] Cerović Božidar (2004), *Ekonomika tranzicije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [2] European Bank for Reconstruction and Development (2016), *Transition Impact Criteria*, <<http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/transition-impact.html>>, Stranici pristupljeno: 24.11.2016.
- [3] Khanna, Tarun and Palepu, Krishna (1997), „Why Focused Strategies May be Wrong for Emerging Economies“, *Harvard Business Review*, 75(4): 41-51.
- [4] Lončar, Dragan i Rajić, Vesna (2012), „Concentration and Competitiveness of the Banking Market in Serbia: Current Situation and Possible Future Changes under the Influence of Market Consolidation“, *Ekonomika preduzeća*, LX (6), 372-385.
- [5] Marković Dušan, Rakita Branko and Filipović, Davor (2015), “Strategic importance of Cross-border acquisitions for emerging market multinationals”, *Neostrategic Management: An International Perspective on Trends and Challenges*, Ivona Vrdoljak Raguž, Najla Podrug and Lara Jelenc (editors), Springer, Switzerland.
- [6] Mas-Colell, Andreu, Michael Whinston i Jerry Green (1995), *Microeconomic Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- [7] Milanović, Branko (2002), „True World Income Distribution, 1988 and 1993: First Calculation Based on Household Surveys Alone“, *Economic Journal*, 112 (476): 51-92.
- [8] Mišun, Jan i Tomšk Vladimir, (2002). „Does FDI Crowd in or Crowd out Domestic Investment?“, *Eastern European Economics*, 40(2): 38-56.
- [9] Mladjan, Mrdjan M. (2011), „Accelerating into the Abyss: Financial Dependence and the Great Depression“, Economic History Association Annual Meeting, Boston.
- [10] Pindyck, Robert S. i Daniel L. Rubinfeld (2001), *Microeconomics*, 5th ed. Prentice Hall, Upper Saddle River.
- [11] Rakita Branko (2009), *Međunarodni marketing*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [12] Rakita, Branko i Dušan Marković (2013a), “Praksa antikoruptivnog i društveno odgovornog ponašanja međunarodno preuzetih kompanija”,

-
- Konkurentnost preduzeća u Srbiji*, Nebojša Janićijević i Stipe Lovreta, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [13] Rakita, Branko and Dušan Marković (2013b), "The Effects of International Acquisitions in Serbia on Status and Engagement of Human Resources", *Industrija*, 41(1): 57 – 77.
- [14] Rakita Branko, Dragan Azdejković and Dušan Marković (2012), "Business Strategies in Unstable Institutional Environment – Case of BRIC Countries", *Journal of Serbian Management*, 7(2):309 – 320.
- [15] Ranđelović Saša, Mirjana Gligorić and Dušan Marković (2009), "The Determinants of FDI – Experience of Serbia", *Economic Policy and Global Recession*, Praščević Aleksandra, Cerović Božidar and Jakšić Miomir (editors), Faculty of Economics, Belgrade.
- [16] Sachs, Jeffrey (1994) „Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years”, *The Tanner Lectures on Human Values*.
- [17] Salvatore Dominick (1998), *International Economics*, 6th ed. Prentice Hall, Upper Saddle River.
- [18] Stojanović, Boban et al. (2010), „Problem zaštite konkurencije u trgovini na malo u Srbiji“, *Škola biznisa*, 3: 57-66.
- [19] Viscusi, W. Kip, John M. Vernon i Joseph E. Harrington, Jr. (2000), *Economics of Regulation and Antitrust*. 3rd ed. The MIT Press, Cambridge, MA and London, UK.
- [20] Visudhiphan, Poonsaeng, Marija D. Ilic, and Mrdjan M. Mladjan (2002), "On the Complexity of Market Power Assessment in the Electricity Spot Markets", *Proceedings of the IEEE PES Winter Power Meeting*, New York City, January 27-31.
- [21] Vujic, Jasmina et al. (2010), „Peticija protiv prodaje Telekom“, <<http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/peticija-protiv-prodaje-telekoma.html>>, Stranici pristupljeno: 24.11.2016.